Contributed by Rob Gerretsen
donderdag, 29 december 2011 - Last Updated donderdag, 29 december 2011

‘De filosofen hebben de wereld slechts verschillend geïnterpreteerd; het komt er op aan haar te veranderen.’ -- Marx, 1845, elfde stelling over Feuerbach.

Ruim twee jaar geleden kondigde de uitgeverij Vantilt een nieuwe Nederlandse uitgave van De Duitse ideologie, deel I: Feuerbach aan.

In deze uitgave zouden ook de bekende inleiding bij de Grundrisse en het voorwoord bij de Bijdrage tot de Kritiek op de Politieke Economie van Marx worden opgenomen. Helaas is om onduidelijke redenen dit boek nog niet verschenen, maar gezien de hernieuwde interesse voor Marx’ ideeën zou een Nederlandse uitgave van deze belangrijke schakel in de ontwikkeling van Marx’ denken zeer op zijn plaats zijn.1

De groeiende interesse voor Marx bleek al eerder toen in 2010 uitgeverij Boom een nieuwe Nederlandse vertaling van het eerste deel van Het Kapitaal uitgaf. Het is niet zo vreemd dat te midden van de wereldwijde economische, sociale, financiële en ecologische crisis van het kapitalisme de belangstelling voor Marx toeneemt. Meer mensen beginnen er van overtuigd te raken dat we niet te maken hebben met een paar toevallige verschijnselen of met te weinig ‘toezicht’ op de financiële sector, maar dat het gaat om een fundamentele systeemcrisis. Een crisis die vraagt om een diep begrip en om radicale oplossingen, en daarbij is De Duitse ideologie een onmisbaar werk.

De Duitse ideologie werd in 1845 en 1846 door Marx en Engels geschreven, maar verscheen pas na hun dood in druk.2 Bij de uitgave van De Duitse ideologie worden terecht ook de beroemde stellingen over Feuerbach gepubliceerd. Die werden door Marx in het voorjaar van 1845 in Brussel geschreven, maar ze werden pas in 1888 door Friedrich Engels gepubliceerd als bijlage bij zijn boek Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie.3

Het manuscript van De Duitse ideologie, met name het deel over Feuerbach, is niet helemaal compleet overgeleverd. Toch vormt deze tekst een belangrijke schakel in het filosofische en politieke denken van Marx en Engels, hoewel die daarna door omstandigheden wel volgens Marx aan de ‘knagende kritiek van de muizen’ kon worden overgelaten. De Duitse ideologie vormde een afrekening met de Jong-Hegelianen, maar ze was vooral ook een nieuwe stap voor Marx en Engels in de vorming van een totaal nieuw wereldbeeld en een geheel nieuwe wetenschapsopvatting.4 Het is opvallend hoeveel belangrijke thema’s die in dit boek worden aangeroerd later uitgewerkt werden in het Communistisch Manifest, in Het Kapitaal en in vele andere gepubliceerde en ongepubliceerde geschriften van Marx en Engels.

Dialectiek en filosofie van de praxis

Een interessante interpretatie van de ontwikkeling van het filosofische en politieke denken van Marx in de jaren 1840-1848 is afkomstig van de marxistische socioloog en filosoof Michel Löwy die vertrekt vanuit de context van Marx’ ervaringen met de opkomende arbeidersklasse en de vroege arbeidersbeweging. De Duitse ideologie neemt daarin een belangrijke plaats in. De ‘filosofie van de praxis’ staat centraal in de geheel nieuwe visie op de wereld van Marx uit die jaren omdat ze volgens Löwy ‘de theoretische basis legt onder zijn opvatting van de revolutie als proletarische zelfemancipatie.’ Löwy wijst hier op het concept van de praxis als het kenmerk van de marxistische dialectiek. Dit concept is de manier om de abstracte tegenstelling tussen feiten en waarden, denken en actie, theorie en praktijk te overstijgen. In de ‘kritische wetenschap’ (niet voor niets draagt Het

Kapitaal de ondertitel ‘Kritiek van de politieke economie’) zijn een verklaring van en een kritiek op de bestaande werkelijkheid dialectisch geïntegreerd. Een dergelijke manier van kritische wetenschap is alleen mogelijk als je je op het standpunt van de arbeidersklasse stelt, de enige klasse die er belang bij heeft om het wezenlijke karakter van deze maatschappij bloot te leggen.

Stapsgewijs kwam de jonge Marx tot zijn geheel nieuwe revolutionaire wereldvisie. In 1842-1843 had Marx al een belangrijke stap gezet als redacteur van de Rheinische Zeitung. Toen kwam hij voor het eerst in aanraking met politieke en materiële kwesties, met sociale en economische belangen en met het socialisme. In 1843 schreef Marx aan Ruge: ‘De criticus kan dus uit de eigen vormen van de bestaande werkelijkheid de ware werkelijkheid als haar moeten-zijn en haar einddoel ontwikkelen.’ Eveneens in 1843 schreef Marx al in zijn inleiding bij De bijdrage tot de kritiek op Hegels Rechtsfilosofie: 'De kritiek op de religie resulteert in de stelling dat de mens het hoogste wezen voor de mensen is, dus met de categorische imperatief om alle verhoudingen omver te werpen, waarin de mens een vernederd, een geknecht, een verlaten, een verachtelijk wezen is.’ Marx begon dus al af te rekenen met de idealistische filosofie maar volgens Löwy zet hij de stap naar het communisme pas in het jaar 1844.

De heilige familie is het eerste gezamenlijke werk van Marx en Engels, dat ze eind 1844 schreven. Het is een kritiek op de Jong-Hegelianen, zoals de ondertitel ‘tegen Bruno Bauer en consorten’ duidelijk maakt, en tegelijk een zelfkritiek. Daarin zetten Marx en Engels ook een nieuwe stap in de richting van het historisch materialisme door het achttiende eeuwse Franse materialisme te verdedigen tegen de kritiek van Bauer en het op te nemen voor het materialisme van Feuerbach. In 1888 schreef Engels over ‘Feuerbach, die toch in menig opzicht een schakel vormt tussen de filosofie van Hegel en onze opvatting.’ Engels zegt ook: ‘Wij waren allen een tijd lang Feuerbachianen.’

De stellingen over Feuerbach

Met zijn stellingen over Feuerbach zette Marx een kwalitatief nieuwe stap vooruit. Daarin creëert Marx een dialectische synthese tussen theorie en praktijk in het moment van de revolutionaire praxis. Dit moment representeert het samenvallen van de verandering van mensen en omstandigheden: ‘Het samenvallen van het veranderen van de omstandigheden met de menselijke activiteit of zelf-verandering kan enkel als revolutionaire praktijk worden opgevat en rationeel begrepen’ (derde stelling). Voor Löwy is een van de belangrijke bijdragen van Marx aan het politieke denken juist dit perspectief van een revolutie van onderaf. In de eerste helft van de negentiende eeuw overheerste namelijk een autoritaire en substitutionistische opvatting van de revolutie onder de revolutionaire stromingen van de opkomende arbeidersbeweging. Marx brak in deze derde stelling zowel met het oude materialisme van de Verlichting (verander de omstandigheden om de mensen te bevrijden) als met het neo-Hegeliaanse idealisme (bevrijd het menselijk bewustzijn om de maatschappij te veranderen). Later zou Marx voor de Eerste Internationale schrijven dat de emancipatie van de arbeidersklasse alleen het werk van de arbeiders zelf kan zijn.

In het voorwoord van zijn boek Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie schrijft Engels: ‘Daarentegen heb ik in een oud schrift van Marx de in het aanhangsel opgenomen elf stellingen over Feuerbach gevonden. Het zijn aantekeningen om later te worden uitgewerkt, snel neergeschreven, absoluut niet voor de druk bestemd, maar onschatbaar als het eerste document, waarin de geniale kiem van de nieuwe wereldbeschouwing is vastgelegd.’

‘Inderdaad’, zegt Löwy, ‘terwijl Marx in de jaren 1842-1844 nog werkte binnen het “ideologisch veld” van het Jong-Hegelianisme, en de Marx van De Heilige Familie een ogenblik aansloot bij het materialisme van de achttiende eeuw, vormen de stellingen over Feuerbach een uiteenzetting van een nieuwe Weltanschauung. In deze zin zijn ze het eerste “marxistische” geschrift van Marx, de eerste tekst, waarin de fundamenten worden gelegd van zijn “definitieve” filosofie, waarvoor Gramsci in zijn Gevangenisgeschriften de toepasselijke titel “filosofie van de praxis” vond.’

Ook voor Gramsci waren theorie en praktijk niet los van elkaar te zien in zijn revolutionaire leven, of

zoals Edward Said het formuleerde: ‘In alles wat hij schrijft breekt Gramsci door het vulgaire onderscheid van theorie en praktijk heen, in het belang van een nieuwe eenheid tussen beide (…).’ Cultuur moest voor Gramsci een ‘instrument’ van de politieke praxis worden. De opvatting van Gramsci uit zijn Gevangenisgeschriften dat ‘iedere leraar een leerling is en iedere leerling een leraar’ komt direct overeen met de woorden van Marx uit de derde stelling over Feuerbach, ‘de opvoeder zelf moet opgevoed worden.’ De stellingen van Marx werden door Gramsci in de gevangenis vertaald. Volgens Löwy gebruikte Gramsci de term ‘filosofie van de praxis’ niet om de gevangeniscensuur te omzeilen, maar om het marxisme bewust te onderscheiden van positivistische en evolutionistische interpretaties van het historisch materialisme. Marx vindt in de revolutionaire praxis van het proletariaat het prototype van de werkelijke menselijke activiteit. In die revolutionaire praxis verandert de arbeidersklasse zowel de omstandigheden als zichzelf en is in die zin is er sprake van zelfemancipatie.

Duitse ideologen en zelfkritiek

De thema’s van De Heilige Familie en van de stellingen over Feuerbach werden door Marx en Engels uitgewerkt in het manuscript van De Duitse ideologie. Ook dit werk is niet alleen een kritiek op de ‘Duitse ideologen’, de Duitse filosofie na Hegel, maar is tegelijk ook een zelfkritiek, die uitmondt in een geheel nieuwe wereldvisie, een theorie van de communistische revolutie. Of, zoals Marx het veel later – in januari 1859 – in het voorwoord van de Bijdrage tot de Kritiek op de Politieke Economie zou schrijven: ‘Friedrich Engels, met wie ik sedert de publicatie (in de ‘Duits-Franse Jaarboeken’) van zijn geniale schets van een kritiek van de economische categorieën schriftelijk een voortdurende uitwisseling van ideeën onderhield, was langs andere weg (vergelijk zijn Toestand van de arbeidende klasse in Engeland) tot hetzelfde resultaat gekomen als ik, en toen hij zich, voorjaar 1845, eveneens in Brussel vestigde besloten wij de tegenstelling die er tussen onze zienswijze en de ideologische denkwijze van de Duitse filosofie bestond, gemeenschappelijk uit te werken, in feite met ons vroegere filosofisch geweten af te rekenen. Dit voornemen werd in de vorm van een kritiek van de na-Hegeliaanse filosofie verwezenlijkt. Het manuscript, twee kloeke delen in octavo, bevond zich reeds lang in Westfalen waar het zou worden uitgegeven, toen wij bericht kregen, dat veranderde omstandigheden de publicatie verhinderden. Wij lieten het manuscript des te gewilliger aan de knagende kritiek van de muizen over, omdat wij ons hoofddoel, verheldering van eigen inzicht, hadden bereikt.’

Marx en Engels strijden in De Duitse ideologie tegen de Jong-Hegelianen. In het voorwoord stellen zij zich ten doel ‘deze schapen die zichzelf voor wolven houden en voor wolven gehouden worden, te ontmaskeren; aan te tonen, hoe hun geblaat niets anders is dan het in filosofische vorm nabootsen van de opvattingen van de Duitse bourgeoisie.’ Dat Marx en Engels hun pijlen in De Duitse ideologie richtten op Feuerbach komt juist omdat zij hem – ten opzichte van de meeste andere filosofen na Hegel – positief waardeerden, ook tijdelijk zijn invloed hebben ondergaan en hun eigen opvattingen een stuk verder hebben kunnen ontwikkelen door middel van hun kritiek op Feuerbach.

Het probleem van de Duitse ideologen was dat ‘de Duitse kritiek nooit (…) de grenzen van de filosofie heeft overschreden’ en dat deze ‘zich beperkt tot een kritiek van de godsdienstige voorstellingen.’ Hun probleem is dat ‘niet één van deze filosofen op het idee is gekomen te vragen naar de samenhang van de Duitse filosofie met de Duitse werkelijkheid, naar de samenhang van hun kritiek met hun eigen materiële omgeving.’ Daartegenover expliciteren Marx en Engels hun eigen veronderstellingen als ‘de werkelijke individuen, hun handelen en de materiële voorwaarden waaronder zij leven, zowel die welke zij aantreffen, als die welke zij door hun eigen handelen tot stand brengen. Deze veronderstellingen zijn dus zuiver empirisch te constateren. De eerste veronderstelling van alle menselijke geschiedenis is natuurlijk het bestaan van levende menselijke individuen. Het eerste constateerbare feit is dus de lichamelijke constitutie van deze individuen en hun verhouding tot de overige natuur, die daaruit voortvloeit.’

Dat ‘handelen’ en die ‘materiële voorwaarden’ werken Marx en Engels uit in De Duitse ideologie tot een korte geschiedenis van eigendom en arbeidsdeling, onder andere die tussen stad en platteland.

Zij benadrukken de maatschappelijke en politieke verhoudingen, de werkelijkheid van de arbeid en de materiële productie. ‘De productie van ideeën, voorstellingen en bewustzijn is in eerste instantie direct vervlochten met de materiële activiteit en het materiële verkeer van de mens, de taal van het werkelijke leven. (…) Het bewustzijn kan nooit iets anders zijn dan het bewuste zijn, en het zijn van de mensen is hun werkelijke levensproces.’

Geschiedenis, revolutie en communisme

Marx en Engels beschrijven het communisme als de opheffing van de arbeidsdeling. Tegenover de utopisch socialisten en anderen stellen zij: ‘Het communisme is voor ons niet een toestand die tot stand gebracht moet worden, geen ideaal waarnaar de werkelijkheid zich moet richten. Communisme noemen wij de werkelijke beweging die de huidige toestand opheft. De voorwaarden voor deze beweging resulteren uit de thans bestaande vooronderstelling.’ De Duitse Ideologie is ook het eerste werk waarin Marx de term communistische partij gebruikt. Maar pas na het schrijven van dit boek (in 1846) begint de georganiseerde en systematische activiteit van Marx en Engels in de arbeidersbeweging. Bensaïd geeft aan dat in de restauratieperiode na 1815 communisme ‘ (…) oorspronkelijk een term van samenzweerders was die al s een soort goed nieuws werd rond gefluisterd, de ‘geheime naam’ (in de woorden van Heine) die de proletarische heerschappij stelde tegenover de heerschappij van de bourgeoisie.’

Een belangrijk thema in De Duitse ideologie is de strijd van Marx en Engels tegen de fetisjering en de teleologisering van de geschiedenis. ‘De geschiedenis doet niets’, had Engels al eerder gezegd in De Heilige Familie. In De Duitse ideologie staat te lezen: ‘De geschiedenis is niets anders dan de opeenvolging van de afzonderlijke generaties, waarbij elke generatie het materiaal, het kapitaal en de productiekrachten die alle voorafgaande generaties haar hebben nagelaten exploiteert en dus enerzijds de traditionele activiteiten onder totaal veranderde omstandigheden voortzet en anderzijds met een totaal veranderde activiteit de oude omstandigheden verandert.’ Marx en Engels wijzen er uitdrukkelijk op dat de toekomst niet gezien moet worden als het doel van de voorafgaande geschiedenis. Bensaïd legt uit dat dit betekent dat de geschiedenis een eigen moraal verliest en daarmee open komt te staan voor een politieke en strategische benadering.

De Duitse ideologie geeft niet alleen een geheel nieuwe opvatting van de geschiedenis. Het boek geeft ook aan wat de voorwaarden voor en de noodzaak van een revolutie zijn: ‘(…) de revolutie is dus noodzakelijk, niet alleen omdat de heersende klasse op geen enkele andere manier omvergeworpen kan worden, maar ook omdat de klasse die haar omverwerpt er alleen in een revolutie in kan slagen zich van heel de oude troep te bevrijden en in staat kan zijn de maatschappij op een nieuwe grondslag te stellen.’ Nog een belangrijk thema in het boek is de verhouding van de mens tot de natuur en de noodzaak om deze verhouding in de geschiedenis op te nemen.

Historisch materialisme

De Duitse ideologie gaat ook over materialisme en idealisme en over de verschillende soorten materialisme. Marx en Engels kritiseren het abstract-antropologische materialisme van Feuerbach: ‘Voor zover Feuerbach materialist is, komt de geschiedenis bij hem niet voor, en voor zover hij de geschiedenis in aanmerking neemt, is hij geen materialist. Bij hem vallen materialisme en geschiedenis volledig uit elkaar.’ Later, in 1888, zegt Engels het zo: ‘Hij [Feuerbach] is naar de vorm realistisch. Hij gaat uit van de mens; maar van de wereld, waarin deze mens leeft, wordt absoluut niet gesproken en zo blijft deze steeds dezelfde abstracte mens, die in de godsdienstfilosofie aan het woord was. (…) Hij klemt zich met geweld aan de natuur en aan de mens vast, maar natuur en mens blijven bij hem niets dan woorden. Noch over de werkelijke natuur, noch over de werkelijke mensen weet hij ons iets bepaalds te zeggen. Van de abstracte mens van Feuerbach komt men echter slechts tot de werkelijke levende mensen, als men hen als handelend in de geschiedenis beschouwt.’

Marx en Engels gaan in De Duitse ideologie ook in op de begrippen klasse, de burgerlijke

maatschappij, de staat en het recht. Over de heersende klasse en de heersende ideeën doen zij deze bekende uitspraak: ‘De ideeën van de heersende klasse zijn in elk tijdperk de heersende ideeën, dat wil zeggen dat die klasse die de heersende materiële macht in de maatschappij vormt, tegelijk haar heersende geestelijke macht is.’

Ook Bensaïd gaat in op de nieuwe dialectische en materialistische geschiedopvatting, de nieuwe Weltanschauung en de nieuwe wetenschapsopvatting van Marx en Engels. Hoewel het volgens hem niet zo eenvoudig is om precies aan te geven wat Marx’ theorie is, is het in ieder geval mogelijk om aan te geven wat het niet is. Het is in de eerste plaats geen speculatieve geschiedenisfilosofie. ‘Er wordt een profane geschiedenis zichtbaar, waarvan het verloop niet van tevoren vast ligt, want dat wordt zowel door noodzakelijkheid als door strijd bepaald. (…) De oude geschiedenisfilosofie lost zo aan de ene kant op in een kritiek van het warenfetisjisme en in het politieke verzet tegen de bestaande orde aan de andere kant.’ Marx had immers in 1843 al aan Ruge geschreven over de noodzaak van een ‘meedogenloze kritiek op al het bestaande’.

In de tweede plaats is volgens Bensaïd de theorie van Marx geen empirische klassensociologie: ‘het brengt de dynamiek van sociale conflicten naar voren en maakt de hersenschim van de waren begrijpelijk.’ Daarom zijn sociale klassen nooit objecten of categorieën van sociologische classificatie, maar juist de uitdrukking van historische ontwikkeling. In de derde plaats is de theorie van Marx geen positieve wetenschap van de economie, die overeenkomt met het in die tijd dominante model van de klassieke fysica. ‘Het weer opnemen van deze traditie [‘deutschen Wissenschaft’] maakt het hem mogelijk om niet-lineaire logica, tendenswetten en voorwaardelijke noodzakelijkheden te hanteren.’ Op de vraag wat de theorie van Marx dan wel is, geeft Bensaïd als voorlopig antwoord: ‘niet een doctrinair systeem, maar een kritische theorie van sociale strijd en van de verandering van de wereld.’ Engels had het in De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap zo geformuleerd: ‘Deze beide grote ontdekkingen: de materialistische geschiedenisopvatting en de onthulling van het geheim der kapitalistische productie door middel van de meerwaarde, danken wij aan Marx. Met deze ontdekkingen werd het socialisme een wetenschap, die nu vooral eerst in al haar onderdelen en samenhangen verder uitgewerkt moet worden.’ Voor de zekerheid voegt Bensaïd er aan toe dat het denken van Marx vast verankerd is in het heden, maar ‘het overstijgt het heden in de richting van het verleden en van de toekomst.’

Noten

1. Een eerdere Nederlandse vertaling van De Duitse ideologie verscheen begin jaren zeventig bij de Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, samen met de Amsterdamse uitgeverij van Van Gennep en de communistische uitgeverij Pegasus hofleverancier van linkse en marxistische boeken in die tijd. De Inleiding van de Grundrisse en het Voorwoord van Zur Kritik verschenen eerder in een Nederlandse vertaling in het tijdschrift Te Elfder Ure (nummer 17) in 1975.

2. Voor het eerst werd De Duitse ideologie gedeeltelijk onder redactie van D. Rjazanov in de jaren twintig van de twintigste eeuw in het Russisch en het Duits uitgegeven.

3. Een van degenen die een interessant commentaar op deze stellingen hebben geschreven is Ernst Bloch in zijn boek Das Prinzip Hoffnung. Zie voor een kort artikel over Bloch http://www.sap-rood.be/cm/index.php?view=article&id=93%3Awie-was-ernst-bloch-filosoof-van-de-hoop&Itemid=53&option=com_content

4. De Jong-Hegelianen representeerden een idealistische stroming in de Duitse filosofie tussen ongeveer 1830 en 1850. Zij trokken radicale conclusies uit Hegels filosofie en wilden met vergaande hervorming de Duitse staat veranderen in een burgerlijke staat. Marx en Engels, behoorden een tijdje tot deze groep, maar ze braken met hen en formuleerden een kritiek op de idealistische stroming in eerst De heilige familie, of de kritiek op de kritische kritiek. Tegen Bruno Bauer en

consorten (1844) en een jaar later in De Duitse ideologie.

Literatuur

Bensaïd, D. (1995). La discordance des temps. Essais sur les crises, les classes, l'histoire. Les Éditions de la Passion.

Bensaïd, D. (2002). Marx for Our Times. Adventures and Misadventures of a Critique. New York: Verso.

Bloch, E. (1968). Über Karl Marx. Berlin: Suhrkamp.

Bloch, E. (1985). Das Prinzip Hoffnung. Berlin: Suhrkamp.

Engels, F. (1974) [1880]. De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap. Nijmegen: SUN.

Engels, F. (1973) [1886]. Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie. Amsterdam: Pegasus.

Hunt, T. (2009). The Revolutionary Life of Friedrich Engels. London: Penguin.

Löwy, M. (1993). On Changing the World. Essays in Political Philosophy, from Karl Marx to Walter Benjamin. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.

Löwy, M. (2003). The Theory of Revolution in the Young Marx. Leiden: Brill.

Löwy, M. (2011). 'The spark ignites in the action: the philosophy of praxis in the thought of Rosa Luxemburg,' inInternational Viewpoint, zie http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article2153.

Marx, K. (1979)[1857]. Bijdrage tot de Kritiek op de Politieke Economie. Amsterdam: Pegasus.

Marx, K. en F. Engels (1975) [1845]. Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik. MECW, deel 4. Moscow: Progress Publishers.

Marx, K. en F. Engels (1974) [1845]. De Duitse ideologie, deel 1, Feuerbach. Nijmegen: SUN.

Marx, K. en F. Engels (2007) [1948]. Het Communistisch Manifest. Amsterdam: Pegasus.

Santucci, A. A. (2010). Antonio Gramsci. New York: Monthly Review Press.

Shanin, T. (1986). Russia, 1905-07. Revolution as a Moment of Truth. London: Macmillan.

Toscano, A. (2010). 'Beyond Abstraction: Marx and the Critique of the Critique of Religion', in Historical Materialism, 18.1.

Dit artikel verscheen eerder op socialisme.nu